चतुर्थः पाठः

प्रणम्यो देशभक्तोऽयं गोपबन्धुर्महामनाः

0872CH04

(एकदा जलप्लावपीडितानां साहाय्यार्थं शिक्षकाः छात्राश्च सभागारे चर्चां कुर्वन्ति।)

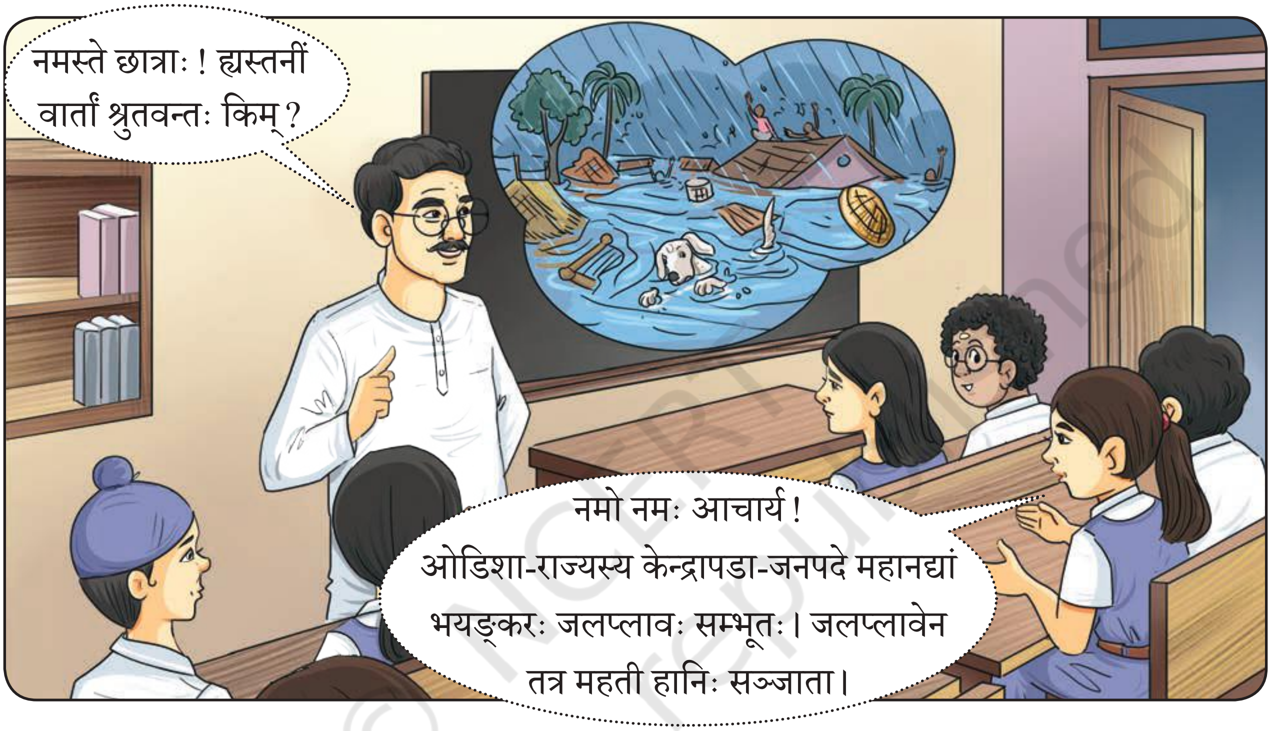

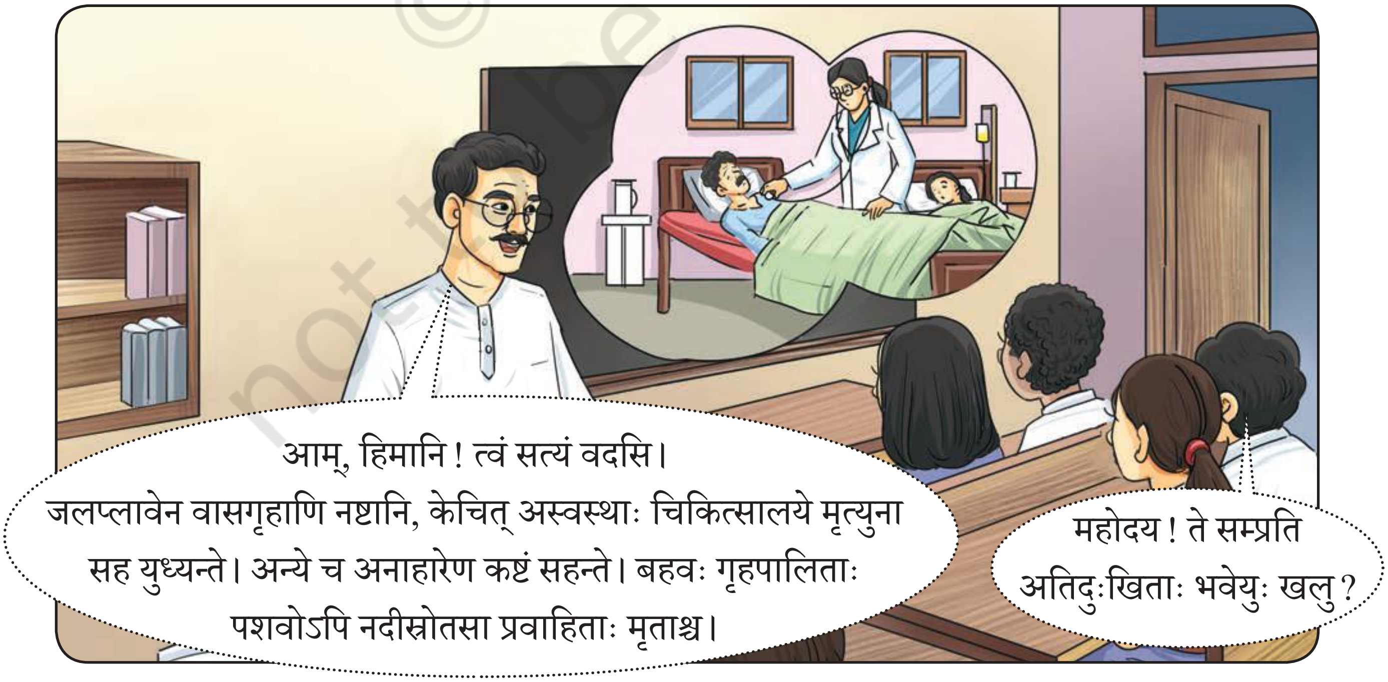

© NCERT not to be republished

सत्यम्, अशोक ! ते सर्वे अतिदुःखेन जीवन्ति। अस्माभिः एतादृशानां दुःखितानां सहायता करणीया। यथा उत्कलमणिः गोपबन्धुः जलप्लावपीडितानाम् अकुण्ठं सेवां कृत्वा अद्यापि जनमानसेषु समादृतोऽस्ति।
महोदय ! एषः गोपबन्धुः कः ?

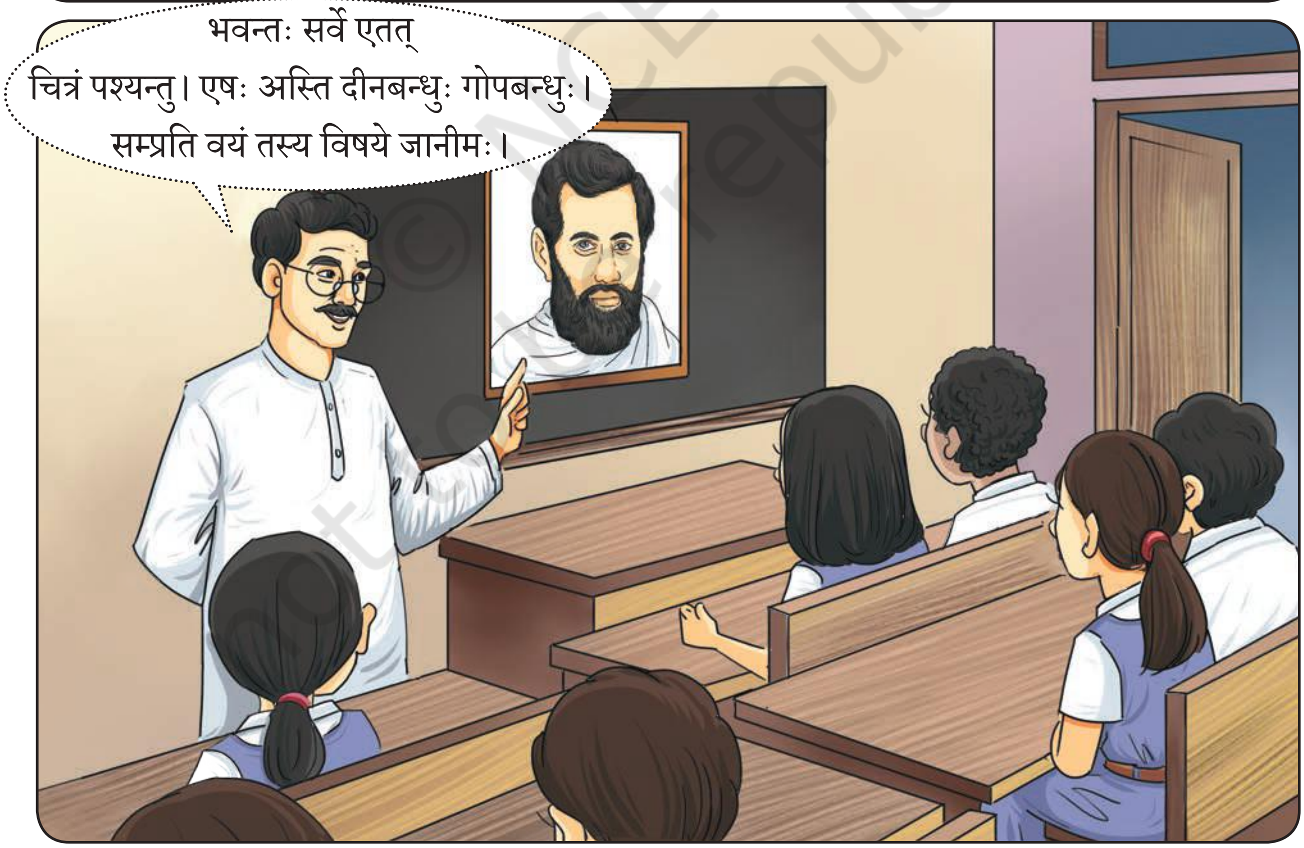
भवन्तः सर्वे एतत् चित्रं पश्यन्तु। एषः अस्ति दीनबन्धुः गोपबन्धुः। सम्प्रति वयं तस्य विषये जानीमः।

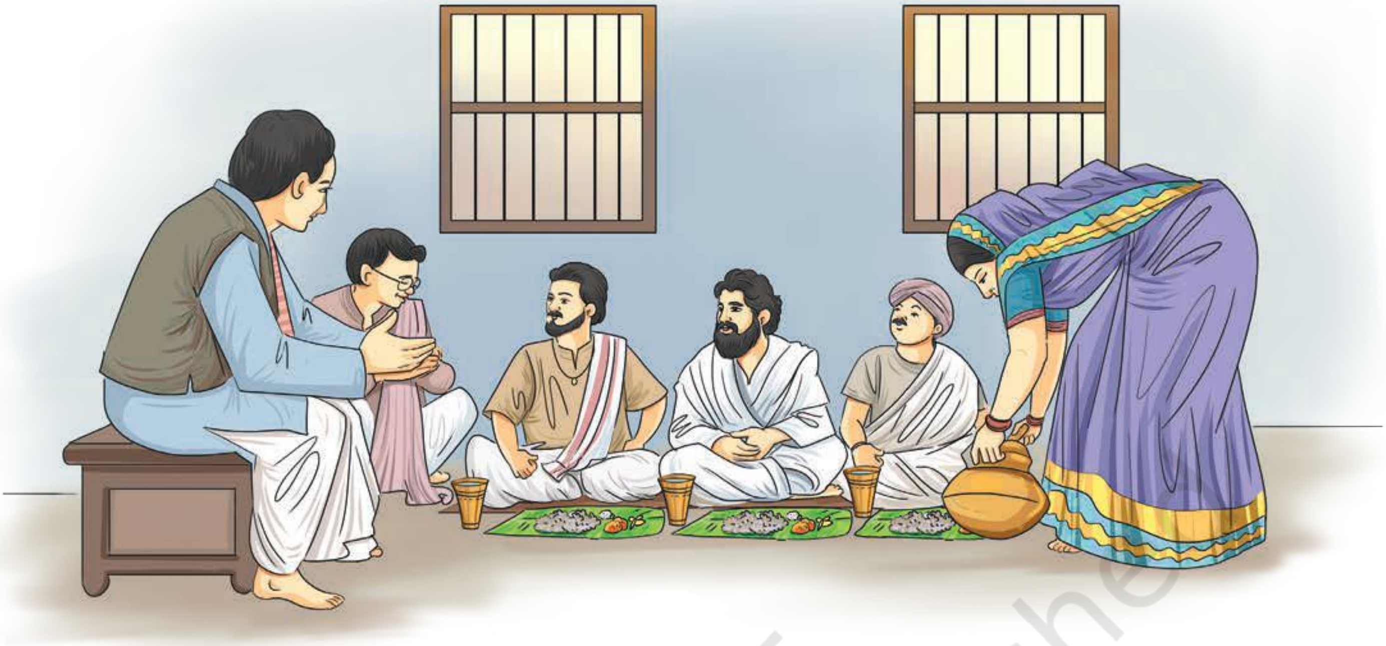

एकदा आचार्यहरिहरदासः सत्यवादि-वनविद्यालयस्य सर्वान् अध्यापकान् भोजनाय आमन्त्रितवान्। आमन्त्रिताः सर्वे अतिथयः हस्तपादं क्षालयित्वा आसनेषु उपविष्टवन्तः। बहूनि सुस्वादूनि व्यञ्जनानि कदलीपत्रेषु परिवेषितानि। हसन् गोपबन्धुरवदत् – अरे!

भोजनस्यातिदौर्लभ्यं जीवनाय सुखप्रदम्।
तदर्थं भोजनं कुर्याः मा शरीरे दयां कुरु ॥

एतच्छ्रुत्वा सर्वे उच्चैः हसितवन्तः। तदानीमेव बहिः कश्चन करुणध्वनिः गोपबन्धोः कर्णयोः अगुञ्जत् –

"मातः, मातः! बुभुक्षितोऽस्मि, कृपया किञ्चित् भोजनं देहि। दिनत्रयात् किमपि न भुक्तम्। भोजनं देहि मातः! भोजनं देहि। आँ आँ . . ." इति क्रन्दनध्वनिं श्रुत्वैव दयाविगलितहृदयः गोपबन्धुः अश्रुपूर्णनयनोऽभवत्। किमपि अविचिन्त्य झटिति स्वस्मै परिवेषितं भोजनं हस्ते गृहीत्वा बहिरागतवान्। भिक्षुकञ्च तद्भोजितवान्।

© NCERT not to be republished

असौ महान् समाजसेवकः आसीत् गोपबन्धुदासः। असौ सत्यवादि-वनविद्यालयस्य अध्यापकः, प्रसिद्धेषु पञ्चमित्रेषु अन्यतमः स्वतन्त्रतासङ्ग्रामी चासीत्। ओडिशाराज्यस्य पुरीजनपदस्य साक्षीगोपालसमीपे सुआण्डो-ग्रामे जन्म लब्धवान्। अध्ययनकालादेव स दरिद्राणां रोगिणां च सेवामकरोत्। सत्यवादि-वनविद्यालये स छात्रान् निःशुल्कम् अपाठयत्। निरक्षरतादूरीकरणाय सः सततं यतते स्म। कार्पासवस्त्रनिर्माणाय सः स्वयमेव सूत्रप्रस्तुतिमकरोत्। जन्मभूमेः दुर्दशामवलोक्य स सर्वदा चिन्ताकुलो भवति स्म। महात्मगान्धेः प्रेरणया भारतीयस्वतन्त्रतान्दोलने गोपबन्धुः भागं गृहीतवान्। सः वर्षद्वयं यावत् कारावासं प्राप्तवान्।

कारागारे निवसन् सः 'बन्दीर आत्मकथा', 'कारा-कविता', 'धर्मपद', 'गो-माहात्म्य', 'नचिकेता-उपाख्यान' इत्यादीनि बहुप्रेरणादायीनि पुस्तकानि ओडिआभाषया विरचितवान्। सर्वदा स्वदेशस्यैव वस्त्राणां वस्तूनां च उपयोगं कृतवान्। मरणासन्नं स्वपुत्रमपि विहाय जलप्लावपीडितान् भारतमातुः सहस्रशः पुत्रान् उद्धर्तुं गृहात् बहिः निर्गतः समाजमसेवत च। देशसेवातत्परस्य गोपबन्धुवर्यस्य प्रसिद्धं प्रेरणादायकं वचनमधुनापि जनमानसेषु राष्ट्रभक्तिं जागरयति।

© NCERT not to be republished

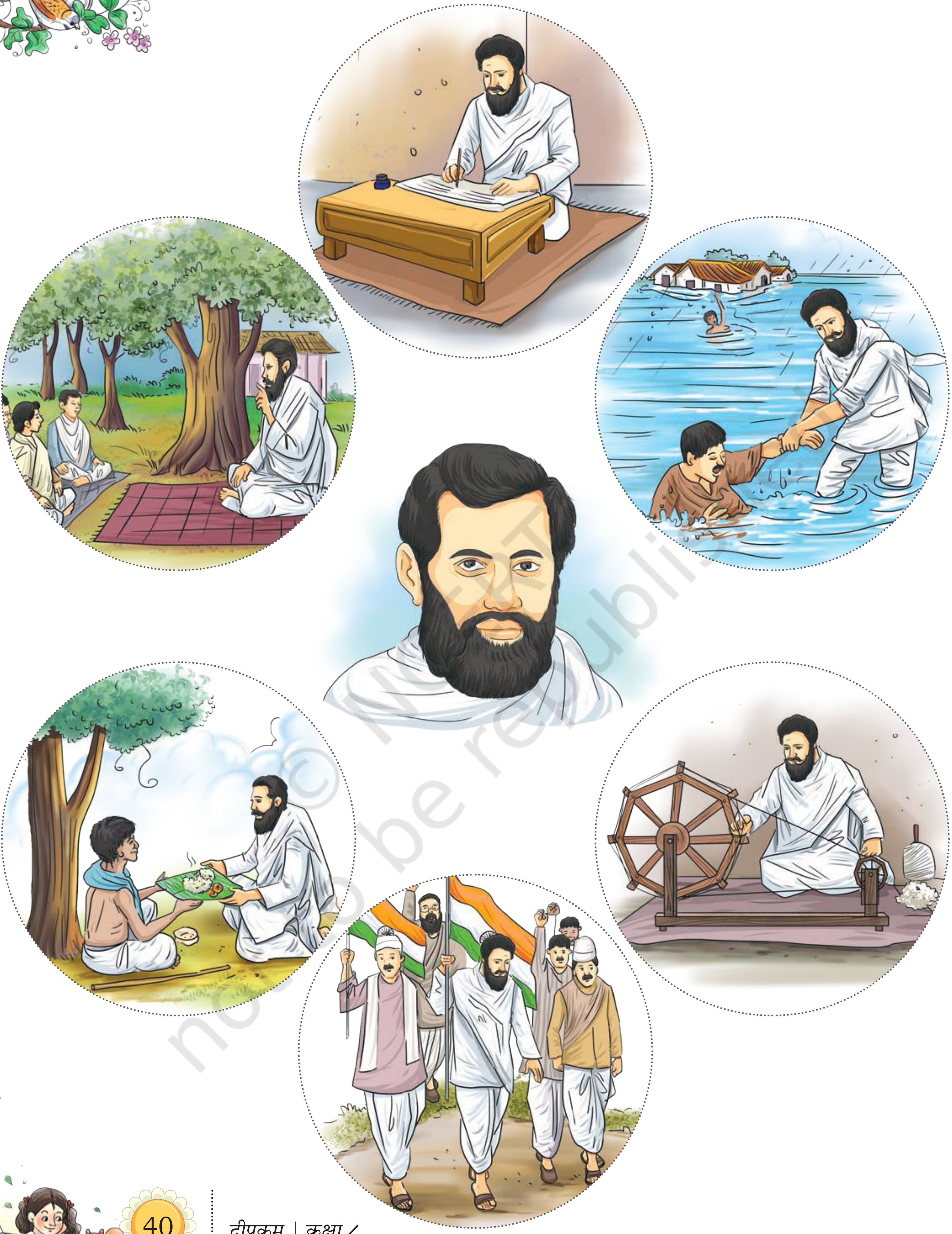

© NCERT not to be republished

स्वदेशभूमौ मम लीयतां तनुः,
स्वदेशलोकास्तदनु प्रयान्तु नु।
स्वराज्यमार्गे यदि गर्तमालिका,
ममास्थिमांसैः परिपूरितास्तु सा॥

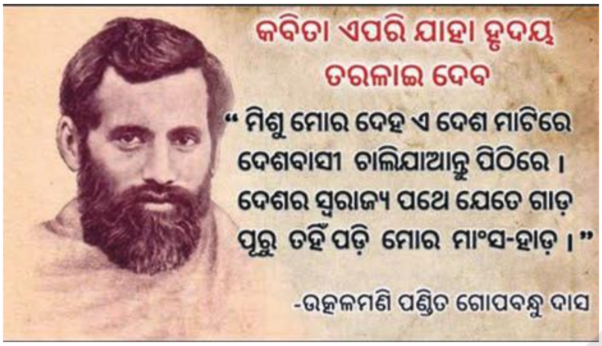

मिशु मोर देह ए देश माटिरे,
देशवासी चालि जाआन्तु पिठिरे,
देशर स्वराज्य पथे जेते गाड,
पुरु तहिँ पडि मोर मांस हाड॥

भावार्थः —

स्वदेशस्य भूमिभागे मम शरीरं विलीनं भवतु।
देशवासिनः मम अनुसरणं कुर्वन्तु।
देशस्य स्वतन्त्रतानिमित्तं यत्र यत्र प्रतिबन्धकाः गर्ताः सन्ति,
ते सर्वे गर्ताः मम अस्थिभिः मांसैश्च परिपूर्णाः भवन्तु।

असौ सत्यवादि-वनविद्यालयस्य, दरिद्रनारायणसेवा-सङ्घस्य, सत्यवादि-मुद्रणालयस्य, समाजः इति दैनिक-वार्तापत्रस्य च प्रतिष्ठाता आसीत्। समाजः इति दिनपत्रिका शताधिकवर्षेभ्यः अधुनापि प्रतिदिनं प्रकाश्यते। समाजसेवायै देशसेवायै च तस्य असीमं त्यागमनुभवन् वैज्ञानिकः आचार्यः प्रफुल्लचन्द्ररायः गोपबन्धुम् उत्कलमणिः इति उपाधिना सम्मानितवान्।

उत्कलमणिरित्याख्यः प्रसिद्धो लोकसेवकः।
प्रणम्यो देशभक्तोऽयं गोपबन्धुर्महामनाः॥

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखत
जलप्लाव-पीडितानाम्	नद्यां बहुजलप्रवाहेण धनजीवनक्षति-ग्रस्तानाम्	बाढ़ पीड़ितों का	Of flood victims	
नष्टानि	क्षतिग्रस्तानि	नष्ट हुए	Destroyed	
अनाहारेण	आहारेण विना	भोजन न करने से	By abstaining from food	
नदीस्रोतसा	नदीजलप्रवाहेण	नदी के प्रवाह से	By River currents	
अकुण्ठम्	कुण्ठं विना / साग्रहम्	आग्रहपूर्वक	Generously	
समादृतः	आदरप्राप्तः	सम्मानित	Honored	
सुस्वादूनि व्यञ्जनानि	रुचिकराणि सूपशाकादीनि	स्वादिष्ट भोजन	Delicious food	
दौर्लभ्यम्	कष्टेन लभ्यम्	कष्ट से प्राप्त किया गया	Difficulty in being obtained	
निःशुल्कम्	धनं विना	निःशुल्क	Without any fees	
करुणध्वनिः	विकलस्वरः	करुणा युक्त ध्वनि	Weeping words	
अगुञ्जत्	गुञ्जनम् अकरोत्	गूँजा	Echoes	
बुभुक्षितः	क्षुधातुरः	भूखा	Hungry	
दयाविगलित-हृदयः	करुणार्द्रहृदयः	दया पूर्ण हृदय वाला / दयालु	Compassionate heart	
अश्रुपूर्णनयनः	अश्रुयुक्तं नेत्रं यस्य सः	आँसू से भरी हुई आँखों वाला	Eyes filled with tears	
परिवेषितम्	भोजनार्थं प्रदत्तम् (अन्नम्)	परोसा गया	Served	
पञ्चमित्रेषु	पञ्चसंख्याकेषु मित्रेषु	पाँच मित्रों में	Among five friends	

© NCERT not to be republished

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखत
स्वतन्त्रता-सङ्ग्रामी	स्वतन्त्रता-सेनानीः	स्वतन्त्रता सेनानी	Freedom fighter	
जन्म लब्धवान्	जन्म प्राप्तवान्	जन्म लिया	Was born	
कारावासम्	कारागृहे बन्धनम्	कारागार में रहना	Living in jail	
चिन्ताकुलः	चिन्तया व्याकुलः	चिन्ता से व्याकुल	Worried	
देशसेवा-तत्परस्य	देशसेवां कर्तुं तत्परस्य	देश सेवा हेतु तत्पर का	Of the one who is ready to serve the country	
सहस्रशः	सहस्राधिकाः	हजारों	In thousands	
लीयताम्	विलीनतां यान्तु	विलीन हो जाएँ	(May it) merge	
प्रयान्तु	गच्छन्तु	चलें	(May they) walk over	
गर्तमालिका	गर्तानां शृङ्खला	गड्ढों की शृङ्खला	Series of potholes	
अस्थिमांसैः	अस्थिभिः मांसैः च	हड्डी और मांस से	With the bones and flesh of the body	
दैनिक-वार्तापत्रस्य	प्रतिदिनं प्रकाशित-पत्रस्य	दैनिक समाचारपत्र का	Of the daily newspaper	
असीमम्	अतुलनीयम्	अपार	Immense / Unparallel	
उत्कलमणिः	उत्कलस्य मणिसदृशः उपाधिविशेषः	उत्कल की मणि (एक उपाधि)	Gem of Odisha (A title)	
सम्मानितवान्	मानेन प्रशंसितवान्	सम्मानित किया	Honored	
लोकसेवकः	जनसेवकः	समाज सेवक	Social worker	
महामनाः	उच्चविचारसम्पन्नः	उच्च विचार वाला	Broad-minded	

© NCERT not to be republished

अत्र इदम् अवधेयम्

पूर्वरूपसन्धिः – पदस्य अन्ते यदा "ए"कारः अथवा "ओ"कारः भवति, तदनन्तरम् अग्रिमपदस्य प्रथमवर्णः "अ"कारः भवति तदा पूर्वरूपसन्धिः भवति। तत्र "अ"कारस्य स्थाने "ऽ" इति अवग्रहचिह्नस्य प्रयोगः भवति।

उदा – देशभक्तो + अयम् = देशभक्तोऽयम्
सर्वे + अपि = सर्वेऽपि
पशवो + अपि = पशवोऽपि
बुभुक्षितो + अस्मि = बुभुक्षितोऽस्मि
अश्रुपूर्णनयनो + अभवत् = अश्रुपूर्णनयनोऽभवत्

अभ्यासात् जायते सिद्धिः

१. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तरं लिखत —

(क) समाज-दिनपत्रिकायाः प्रतिष्ठाता कः? ....

(ख) गोपबन्धुः कस्मै स्वभोजनं दत्तवान्? ....

(ग) मरणासन्नः कः आसीत्? ....

(घ) गोपबन्धुः केन उपाधिना सम्मानितः अभवत्? ....

(ङ) गोपबन्धुः कति वर्षाणि कारावासं प्राप्तवान्? ....

२. एकवाक्येन उत्तरं लिखत —

(क) गोपबन्धुः किमर्थम् अश्रुपूर्णनयनः अभवत्? ....

(ख) कीदृशं पुत्रं विहाय गोपबन्धुः समाजसेवाम् अकरोत्? ....

(ग) गोपबन्धोः कृते उत्कलमणिः इति उपाधिः किमर्थं प्रदत्तः? ....

© NCERT not to be republished

(घ) गोपबन्धुः कुत्र जन्म लब्धवान्? ....

(ङ) गोपबन्धुः सर्वदा केषाम् उपयोगं कृतवान्? ....

३. कोष्ठके दत्तानि पदानि उपयुज्य वाक्यानि रचयत—

सेवाम्, सुस्वादूनि, सहायताम्, स्वदेशवस्त्राणि, अन्यतमः

(क) ....

(ख) ....

(ग) ....

(घ) ....

(ङ) ....

४. चित्रं दृष्ट्वा पञ्च वाक्यानि रचयत—

(क) ....

(ख) ....

(ग) ....

(घ) ....

(ङ) ....

५. समुचितेन पदेन श्लोकं पूरयत—

(क) .... मम लीयतां तनुः

(ख) उत्कलमणिरित्याख्यः प्रसिद्धो ....

(ग) स्वदेशलोकास्तदनु .... नु

(घ) स्वराज्यमार्गे यदि ....,

(ङ) .... परिपूरितास्तु सा

© NCERT not to be republished

६. उदाहरणानुसारं क्रियापदं स्त्रीलिङ्गे परिवर्तयत—

यथा – गतवान् – ....गतवती............

(क) प्राप्तवान् – ....

(ख) उपविष्टवान् – ....

(ग) भुक्तवान् – ....

(घ) कृतवान् – ....

(ङ) गृहीतवान् – ....

७. समुचितेन पदेन सह स्तम्भौ मेलयत—

अ	इ
1. समाजः	गोपबन्धुः
2. ममास्थिमांसैः	व्यञ्जनानि
3. उत्कलमणिः	क्रन्दनध्वनिः
4. आँ आँ . . इति	दिनपत्रिका
5. सुस्वादूनि	परिपूरितास्तु

८. घटनाक्रमेण वाक्यानि पुनः लिखत—

(क) भिक्षुकञ्च तद्भोजितवान्।

(ख) प्रफुल्लचन्द्रायः गोपबन्धुम् उत्कलमणिः इति उपाधिना सम्मानितवान्।

(ग) गोपबन्धुः अश्रुपूर्णनयनोऽभवत् ।

(घ) अतिथयो हस्तपादं क्षालयित्वा आसनेषु उपविष्टवन्तः।

(ङ) दिनत्रयात् किमपि न भुक्तम्।

(क) ....

(ख) ....

(ग) ....

(घ) ....

(ङ) ....

© NCERT not to be republished

योग्यताविस्तरः

भोजनस्यातिदौर्लभ्यं जीवनाय सुखप्रदम्।
तदर्थं भोजनं कुर्याः मा शरीरे दयां कुरु॥

पदच्छेदः – भोजनस्य अतिदौर्लभ्यम् जीवनाय सुखप्रदम् तदर्थम् भोजनम् कुर्याः मा शरीरे दयाम् कुरु।

अन्वयः – भोजनस्य अतिदौर्लभ्यं (विद्यते)। जीवनाय सुखप्रदं भोजनं कुर्याः। तदर्थं शरीरे दयां मा कुरु।

भावार्थः – भोजनम् अतीव दुर्लभं भवति। जीवनम् अग्रे नेतुं सुखप्रदं भोजनं करणीयम्। अतः शरीरस्य कष्टं विचिन्त्य भोजनविषये कदापि सङ्कोचः लज्जा वा न करणीया इति।

उत्कलमणि-गोपबन्धुदासस्य जीवनपरिचयः —

उत्कलमणिः गोपबन्धुदासः

जन्म – ०९/१०/१८७७

जन्मस्थानम् – सुआण्डो-ग्रामः, पुरी-जनपदः, ओडिशाराज्यम्

पिता – दैत्यारिदासः

माता – स्वर्णमयी देवी

पत्नी – मोती देवी

एफ़.ए. उत्तीर्णः – १९००, रेभेन्सा महाविद्यालयः, कटकम्, ओडिशा

बी.एल्. उत्तीर्णः – १९०६, कलकत्ता – विश्वविद्यालयः

सत्यवादि-वनविद्यालयस्य प्रतिष्ठा – १९०९

बिहार-ओडिशा व्यवस्थापकसभायाः सदस्यः – १९१७

समाज-साप्ताहिकपत्रिकायाः प्रकाशनम् – १९१९

भारतीय-जातीय-आन्दोलने योगदानम् – १९२०

उत्कलमणिः इति उपाधिना सम्माननम् – १९२४

© NCERT not to be republished

रचनाः – अवकाशचिन्ता, बन्दीर आत्मकथा, कारा-कविता, धर्मपद, गो-माहात्म्य, नचिकेता-उपाख्यान

स्वर्गारोहणम् (साक्षी-गोपाले) – १७.०६.१९२८

सत्यवादि-वनविद्यालयः —

भारतस्य प्रथमः मुक्तविद्यालयः। १९०९ खिस्ताब्दे अगस्तमासस्य १२ दिनाङ्के साक्षीगोपाल-नामके स्थाने प्रतिष्ठापितः। पण्डितः गोपबन्धुदासः, पण्डितः नीलकण्ठदासः, पण्डितः डा. गोदावरीशमिश्रः, पण्डितः कृपासिन्धुमिश्रः, पण्डितः लिङ्गराजमिश्रः, आचार्यः हरिहरदासः, पण्डितः नन्दकिशोरदासः च इत्येषां देशभक्तानां मिलितप्रयासेन अयं निःशुल्कवनविद्यालयः तदानीम् आभारतं प्रतिष्ठाम् अलभत। पञ्चसखायः मिलित्वा समाजसेवां कुर्वन्तः शिक्षाविकासं च कारयन्तः स्वाधीनतान्दोलनाय जनान् प्रेरयन्ति स्म।

परियोजनाकार्यम्

१. **स्वप्रदेशस्य स्वतन्त्रतासङ्ग्रामिणां नामानि सङ्गृह्य तेषु एकस्य सचित्रां संक्षिप्तजीवनीं लिखत।**

२. **जलप्लावपीडितानां साहाय्यार्थं स्वकीयाम् एकां कार्ययोजनां लिखत।**

© NCERT not to be republished